

Ієромонах Митрофан (Божко)

**Методичні поради для церковних
краєзнавців-початківців щодо
написання історії храму на матеріалі
дореволюційних друкованих видань**

«Білі плями» — вираз, який нерідко можна почути, коли йдеться про історію України. Під ним зазвичай розуміють «прогалини» в нашому знанні про минуле: відсутність досліджень у певній царині або недостатню вивченість певного питання. Причини, через які виникають «білі плями», можуть бути різними: цілеспрямована політика держави, відсутність або важкодоступність джерел, а також брак уваги з боку самих дослідників.

До «території» «білих плям» можна віднести й низку аспектів регіональної історії або історичного краєзнавства. Це, зокрема, церковна історія краю або місцевості. Проте об'єктивних причин для «білих плям» тут наразі немає. Проблема полягає лише в браку дослідників. Для багатьох професійних істориків привабливими є більш значущі, «великі» питання, тому дослідження на місцевому рівні нерідко залишаються на долю аматорів. Попри власне бажання вони несвідомо припускаються численних помилок і упущень через брак історичної освіти. Тож зорієнтувати любителів церковної старовини та майбутніх дослідників у масиві доступних джерел та озброїти їх певним методичним інструментарієм є завданням цієї статті. У ній ми спробуємо відповісти на запитання: «З чого починати?», «Де шукати інформацію?», «Що можна знайти в джерелах?», «Як користуватися цим матеріалом?», «На що слід звернути увагу?», «Як можна організувати процес та використати отримані результати?»

У центрі нашої уваги будуть дореволюційні друковані видання. Цього є декілька причин. По-перше, багато з них уже оцифровані і знаходяться у вільному доступі в мережі Інтернет¹, що значно полегшує пошу-

---

¹ Колекції оцифрованих єпархіальних та губернських видань доступні, зокрема, на веб-сайтах: «Духовенство Русской Православной Церкви в XX веке» (<https://www.pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/>); «Онлайн-библиотека "Царское Село"» (<http://www.book-olds.ru/>); «На-

кову роботу. По-друге, мало хто з місцевих дослідників має можливість виїздити в обласні центри та працювати в архівних установах. Ця обставина особливо актуальна зараз в умовах пандемії та пов'язаних із нею карантинних обмежень. По-третє, у деяких регіонах в архівах повністю або частково втрачені фонди, які зберігали церковні документи дореволюційної доби (наприклад, у Дніпропетровській області²). Тож друковані видання цього часу нерідко слугують основним джерелом. Щодо обмеження дореволюційним періодом, воно зумовлене не лише обсягом статті, але й тим, що джерела радянської доби мають свою специфіку пошуку й обробки інформації, яку необхідно розглядати окремо.

При написанні цієї статті ми спиралися на власний досвід дослідження історії храмів м. Кривого Рогу Дніпропетровської області та його околиць. Результати цієї роботи були представлені в низці наукових заходів та були опубліковані як окремі нариси чи статті³. Особливістю церковного та цивільного життя в межах сучасного Кривого Рогу до революції було те, що його територія належала до двох губерній і, відповідно, епархій: Херсонської та Катеринославської. Це спричинило необхідність працювати з історичними джерелами обох епархій та дало змогу визначити особливості та спільні риси в роботі з ними. Тож, виходячи з цього, ми спробуємо сформулювати загальний алгоритм дій, який може бути використаний для написання подібних досліджень і в інших регіонах України.

Перш за все необхідно визначити адміністративно-територіальну приналежність свого храму в дореволюційний час, а саме — губернію та повіт. Це значно полегшить пошук необхідної інформації, коли можна буде пропускати «непотрібні» сторінки. Трапляються випадки, коли

циональная электронная библиотека» (<https://rusneb.ru/>). Деякі матеріали центральної та регіональної преси початку ХХ ст. зібрані на сайті «Газетные старости» (<http://starosti.ru/>).

² Див.: Державний архів Дніпропетровської області: путівник / У двох томах / Т. 2. Д., 2009. С. 154–176.

³ Див.: Божко А. А. Храм Різдва Пресвятої Богородиці (1886–2012): історический очерк. Кривий Ріг, 2012. 84 с.; Митрофан (Божко), ієрод., Охинченко А. Ф. Покровская церковь на Карнаватке (1884–1964–1999–2014): історический очерк. Кривий Ріг, 2016. 64 с.; Божко О. Свято-Михайлівський храм у Веселих Тернах (місто Кривий Ріг). URL: <http://svecha.dp.ua/index.php/istoricheskie-materialy/21-svyato-mikhajlivskij-khram-u-veselikh-ternakh-misto-krivij-rig> (дата публікації: 04.02.2012); Божко О. Свято-Покровський храм села Лозуватка // Дні науки історичного факультету: Матеріали VI Міжнародної наукової конференції молодих учених. Вип. VI: у 8-ми част. / Редкол.: чл.-кор. НАНУ проф. В. Ф. Колесник (голова), доц. О. Ю. Комаренко (заст. голови), І. В. Семеніст (відп. редактор) та ін. Ч. 1. К., 2013. С. 4–5; Митрофан (Божко), ієрод. Вознесенська церква Кривого Рогу (1904–1934): Символ покоління // Придніпровські соціально-гуманітарні читання. Матер. III Всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю (м. Кіровоград, 16 травня 2014 р.): у 3-х частинах. Д., 2014. Ч. 3. С. 196–199; Митрофан (Божко), ієром. Закриття і знищення храмів та молитовних споруд у Кривому Розі під час хрущовської антирелігійної кампанії 1958–1964 рр. // Церква мучеників: гоніння на віру та Церкву у ХХ столітті. Матеріали Міжнар. наук. конф. (К., 6–7 лютого 2020 р.) / упоряд. С. В. Шумило; відп. ред. прот. В. Савельєв. К., 2020. С. 550–563.

в межах однієї єпархії були села з однаковими назвами, що може ввести в оману дослідника-початківця. Тому уважність до назви й адміністративної приналежності населеного пункту є дуже важливою.

Єпархіальні довідники

Найкраще почати дослідження з того джерела, яке дасть найбільшу кількість інформації про храм, котру далі можна доповнювати за рахунок інших джерел. У більшості випадків це довідники, що містять у назві слова «Справочная книга», «Памятная книжка для духовенства» або інші подібні формулювання з подальшим зазначенням єпархії⁴. Вони видавалися з метою ознайомити духовенство з обсягом пастирського служіння на парафіях, а також з умовами матеріального забезпечення. Ці дані потім брали до уваги, коли просили про призначення на те чи інше місце. Відомості в довідниках подавалися за повітами та благочинницькими округами. Загальною для них є інформація про дату заснування храму, межі парафії, а саме — населені пункти та їхня відстань від храму, кількість прихожан, штат причту, його жалування та квартирне забезпечення, кількість шкіл, розмір земельного наділу, а також імена священників, дияконів і псаломщиків храму на момент видання довідника. При цьому містилася й додаткова інформація: кількість наявних на території парафії представників старообрядницького розколу та сект (шалапутів, хлистів та ін.).

Такі довідники могли видаватися кілька разів, відповідно, і подана в них інформація могла змінюватися або доповнюватися. Наприклад, у довіднику Херсонської єпархії за 1906 р., на відміну від 1902 р., інформація представлена на цілому розвороті у формі таблиці. Тут вказані кількість та посвята престолів, з якого матеріалу та на чий кошти збудовано храм, чи змінив він собою інший, більш ранній. З такими ж відомостями згадані і приписні церкви. Стосовно парафії — окремо вказуються населені пункти з кількістю дворів і мешканців, а також їхня конфесійна й національна приналежність. За наявності парафіяльного попечительства вказаний рік його заснування. Стосовно шкіл повідомляється не лише їхня кількість і тип, але й кількість учнів. При цьому дані, наведені навпроти населеного пункту, де знаходилася школа. Більше інформації подано і про церковне майно та утримання причту. Щодо персональних даних, вказані не лише імена священно- та церковнослужителів, але й вік, сімейний стан, кількість дітей та займані посади на час випуску довідника. Названі також навчальний заклад, який вони закінчили, дати

⁴ Пор.: *Памятная книжка для духовенства Херсонской епархии* / Сост. свящ. Ф. Милановский. Одесса, 1902; *Справочная книга Херсонской епархии*. Одесса, 1906; *Справочная книга Екатеринославской епархии*. Екатеринослав, 1908; *Справочная книга Екатеринославской епархии* за 1913 год. Екатеринослав, 1914.

хіротонії, останньої нагороди та призначення на парафію, при цьому в дужках зазначені й сама нагорода, і яке за рахунком це було місце служіння особи⁵.

Аналогічним до довідника Херсонської єпархії за 1906 р. є довідник Катеринославської єпархії за 1908 р. При тому, що він не повідомляє подробиць про розкольників і сектантів та кількість учнів у школах, він містить додаткову інформацію іншого роду. Наприклад, чи була на парафії просфорня і хто нею опікувався, а в графі про причт — відомості про заштатних кліриків, вдів священно- і церковнослужителів та їхніх неповнолітніх дітей, які, очевидно, перебували на утриманні громади⁶. У довіднику Катеринославської єпархії за 1913 р. опублікована інформація, яка не бралася до уваги раніше. Зокрема, дані останньої архієрейської ревізії. Тут подані відомості про кількість хрещень, вінчань і поховань, об'єм продажу свічок та дохід від церковної землі. Крім причту, згадується ще й церковний староста, також наводиться загальна кількість єврейського населення, яка проживала на території парафії. Іноді вказуються й місцевошановані святині. Відмінністю цього довідника є те, що він не лише згадує приписні храми, але й подає про них інформацію, аналогічну до парафіяльних⁷.

На прикладі двох єпархій можемо побачити, як змінювався обсяг інформації в довідниках залежно від території та років видання. Їхнє комплексне використання дозволить зібрати якомога більше відомостей про храм. Проте важливо не просто збирати сукупну інформацію, але й належним чином аналізувати її, особливо коли за одними й тими ж показниками подаються різні відомості. Це можуть бути дата будівництва церкви, межі парафії, кількість прихожан, статус школи, особовий склад причту тощо. Наприклад, про церкву на станції Довгинцеве в Кривому Розі в одному виданні вказано, що вона заснована у 1899 р.⁸, а в іншому — що збудована в 1898 р.⁹ Такі розбіжності слід фіксувати і, за можливості, виправляти, залучаючи інші джерела. Кількість населених пунктів, закріплених за храмом, також могла змінюватися. Це означало, що деякі села могли бути передані іншій парафії. Це також важливо прослідкувати, оскільки місце запису населення в метричних книгах змінювалося відповідно до парафіяльної приналежності. Тут же можна простежити й динаміку кількості прихожан та особового складу причту.

Малопомітною може здатися зміна в статусі церковної школи. Наприклад, при Покровській церкві в Кривому Розі на 1902 р. існувала

⁵ Див.: Справочная книга Херсонской епархии. Одесса, 1906.

⁶ Див.: Справочная книга Катеринославской епархии. Катеринослав, 1908.

⁷ Див.: Справочная книга Катеринославской епархии за 1913 год. Катеринослав, 1914.

⁸ Памятная книжка для духовенства Херсонской епархии. Одесса, 1902. С. 245.

⁹ Справочная книга Херсонской епархии. Одесса, 1906. С. 222.

школа грамоти¹⁰, а на 1906 р. — церковнопарафіяльна¹¹. На перший погляд, ця зміна несуттєва, але насправді це не так. Статус церковнопарафіальної мали лише ті школи, які відповідали таким вимогам: достатній рівень підготовки вчителів, відповідність навчального процесу затвердженим програмам, викладання за спеціальними посібниками, схвалені Святішим Синодом, та належне матеріально-технічне забезпечення. Якщо школа не відповідала хоча б одному з цих критеріїв, вона була на рівень нижчою й називалася школою грамоти¹². Таким чином, зміна статусу школи є свідченням значних зусиль і досягнень парафії у сфері початкової освіти.

Окремо слід приділити увагу церковному причту. Деякі довідники вказують не лише прізвища та імена, але й по батькові кліриків, щоправда, у характерній для простолюдинів усіченій формі — «Павлов» замість «Павлович». Ця інформація може бути корисною для встановлення кола родинних зв'язків священно- та церковнослужителів у межах однієї єпархії. При цьому необхідно звертати увагу на вступні статті та довідковий апарат довідників. Зокрема, у вступній частині нерідко вказувалися джерела відомостей та загальна інформація по єпархії. Тут можна знайти й імена священників, які працювали за сумісництвом у єпархіальних установах: консисторії, семінарії, училищах, комітетах, товариствах, братствах, свічкових заводах і складах тощо. У свою чергу, прикінцевий алфавітний покажчик допоможе знайти священників з однаковими прізвищами й по батькові, тобто встановити родинні зв'язки, а також здобути персональну інформацію про клірика, який служив на парафії до або після укладання довідника.

Наприклад, священник Михаїл Пухальський був призначений у Кривий Ріг настоятелем Різдво-Богородичного молитовного будинку 28 жовтня 1907 р.¹³, а останній єпархіальний довідник був виданий у 1906 р. Знайти його особисті дані вдалося за допомогою алфавітного покажчика, який дозволив встановити, що на 1906 р. він служив у містечку Велика Олександрівка¹⁴.

Останнє, про що слід пам'ятати, працюючи з довідниками, це прив'язка будь-якої інформації до певної дати. Час заснування храму, відкриття попечительства, призначення на парафію, архієрейської ревізії — вказувався прямо. Проте це не стосується решти відомостей. Тому треба звертати увагу на інші показники. Інколи рік, за який наводяться

¹⁰ Памятная книжка для духовенства Херсонской епархии. Одесса, 1902. С. 247.

¹¹ Справочная книга Херсонской епархии. Одесса, 1906. С. 206.

¹² Митрофан (Божко), ієрод., Супрун Н. А. Церковно-приходские и воскресные школы: исторический экскурс // Супрун М. О. Педагогіка: підручник для духовних і світських навчальних закладів освіти. К., 2018. С. 235.

¹³ Херсонские епархиальные ведомости. Отдел официальный. 1907. № 22. С. 412.

¹⁴ Справочная книга Херсонской епархии. Одесса, 1906. С. 212–213.

дані, вказаний у самій назві або в передмові довідника. Якщо ж чіткі хронологічні дані відсутні, слід вказувати рік, коли було опубліковано довідник. Наприклад: «Станом на 1906 р. парафія нараховувала... осіб». Це необхідно для того, щоби мати можливість прослідкувати зміни, які відбувалися на парафії з плином часу. Тепер, озброєні цими відомостями про храм, можемо вирушати в пошук подальшої інформації в інших джерелах.

Історичні описи

Окремо від довідників стоять історико-хронологічні або історико-статистичні описи. Їхня мета полягала в збиранні та оприлюдненні базової інформації про виникнення парафій єпархії. Однією з перших робіт такого плану було «Историко-хронологическое описание церквей епархии Херсонской и Таврической» архієпископа Гавриїла (Розанова)¹⁵. Це була доповідь на засіданні Одеського товариства історії та древностей, у якій перераховувалися всі храми Новоросійського краю станом на 1848 р. в хронологічному порядку їхнього заснування чи будівництва. Робота охоплювала період з 1752 по 1837 р. Про деякі церкви додавалися відомості з єпархіального архіву, які стосувалися історії місцевості та обставин будівництва храму.

Більш розлогою була робота єпископа Феодосія (Макаревського) «Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии: церкви и приходы прошедшего XVIII столетия»¹⁶. Як видно із самої назви, автор зосереджувався лише на XVIII ст., але це були саме матеріали щодо кожного храму, де викладалася історія колонізації місцевості, а також дії населення зі спорудження церкви. При цьому детально описувалися всі етапи будівництва: від клопотання місцевих жителів до видачі антимінсу та освячення храму. У своїй книзі єпископ Феодосій використовував матеріали єпархіальної канцелярії, які на сьогодні втрачені, тому вона має особливу цінність. Тут названі ключові дійові особи, дати, наведені уривки з офіційної переписки між жителями, державними чиновниками та єпархіальним управлінням. Робота має й кілька особливостей. По-перше, автор опублікував матеріали навіть про ті поселення, які не отримали дозвіл на відкриття храму в XVIII ст., а збудували його набагато пізніше — в XIX ст. По-друге, матеріали доводилися лише до кінця XVIII ст., нерідко обриваючи історію спорудження храму на середині. Тому для отримання повної картини необхідно залучити інші джерела, зокрема згадані вище довідники.

¹⁵ Гавриил [(Розанов), архиеп.]. Историко-хронологическое описание церквей епархии Херсонской и Таврической. Одесса, 1848.

¹⁶ Феодосий (Макаревский), еп. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии: Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. Екатеринослав, 1880.

Наприклад, з праці єпископа Феодосія відомо, що в серпні 1791 р. колезький асесор Михаїл Шляхтин отримав дозвіл на будівництво Михайлівської церкви в с. Веселі Терни (в межах сучасного Кривого Рогу). Ще до завершення будівельних робіт він влаштував молитовний будинок, який 9 березня 1792 р. отримав антимінс¹⁷. На цьому інформація про історію храму закінчується. Тож про його спорудження, яке завершилося в ХІХ ст., дізнаємося вже з довідника: Михайлівська церква збудована у 1806 р. стараннями поміщиці-вдови, статської радниці Катерини Шляхтиної¹⁸.

Таким чином, історичні описи дають можливість установити витoki історії храму (якщо він потрапив до видання), а довідник — змалювати його стан і стан парафії на початку ХХ ст. Необхідність комплексного використання цих джерел очевидна, оскільки вони ніби наносять дві ключові точки на відрізок дореволюційної історії храму.

Губернські видання

Може статися так, що дореволюційний храм не згадується в історичних описах та єпархіальних довідниках. Причиною може бути те, що він був збудований після їхнього видання. У такому разі встановити певну точку відліку можуть допомогти губернські довідники — пам'ятні книжки або адрес-календарі. Вони видавалися в кожній губернії та містили інформацію про урядові, відомчі, станові та громадські установи в губернії та повітах. Тут поіменно вказувалися очільники й посадовці згаданих структур і адреси, за якими можна було з ними зв'язатися.

Це саме стосувалося й «відомства православного сповідання». У відповідних підрозділах наводився поіменний перелік священників по благочиннях із зазначенням місця служіння¹⁹. Перегляд цих списків за роками може показати зміни, які відбулися в церковному середовищі краю: відкриття нових парафій, заповнення вакансій та переміщення кліру. Особливо це джерело важливе для встановлення персонального складу духовенства станом на 1917 р., адже з моменту останнього видання єпархіального довідника могло пройти до 10 років (в Херсоні, наприклад).

Серед світських видань слід згадати й описи міст та путівники. Вони також містили інформацію про церковні споруди, які становили інтерес для широкої публіки. Щоправда, вони склалися, здебільшого, у губернських містах та великих промислових центрах. Принагідно згадаємо і про місцеву світську пресу, яка у своїх репортажах, замітках і оголошеннях могла приділяти увагу знаковим подіям церковного життя.

¹⁷ Феодосій (Макаревский), еп. Материалы для историко-статистического описания... С. 345–346.

¹⁸ Справочная книга Екатеринославской епархии. Екатеринослав, 1908. С. 456.

¹⁹ Див.: Памятная книжка Херсонской губернии на 1914 год. Херсон, 1914. С. 109–114; Екатеринославский адрес-календарь. 1917 год. Екатеринослав, 1917. С. 289–290.

Епархіальні відомості

Найбільш масивним та інформативним друкованим джерелом із церковної історії краю є епархіальні відомості. Це були місцеві періодичні видання, які мали на меті забезпечити зв'язок епархіального начальства з місцевим духовенством. Вони почали з'являтися у 1860-х рр. під час реформ Олександра II. Зокрема, Херсонські епархіальні відомості виходили з 1860 по 1918 р. двічі на місяць, а Катеринославські епархіальні відомості — з 1872 по 1917 р.: з 1872 р. — двічі на місяць, з вересня 1896 р. — тричі. Ініціатором видання епархіальних відомостей був архієпископ Херсонський Інокентій (Борисов), який у 1853 р. склав для них програму. Вона була затверджена Святішим Синодом 11 листопада 1859 р. за поданням архієпископа Херсонського Димитрія (Муретова), а 31 грудня 1859 р. Синод своїм указом розіслав цю програму всім епархіальним архієреям²⁰. Таким чином, зміст цих відомостей був спільним для всієї Російської імперії.

Епархіальні відомості склалися з двох частин — офіційної та неофіційної. В офіційній частині друкувалися найважливіші розпорядження, які стосувалися епархії: маніфести та укази імператорів, укази й розпорядження Святішого Синоду та інших державних органів, а також розпорядження епархіального начальства. Тут також розміщувалися річні звіти або витяги з них по консисторії, духовних семінаріях і училищах та інших епархіальних установах: училищній раді, емеритальній касі, місіонерських та інших товариствах, братствах, попечительствах тощо. Інколи друкувалися журнали, протоколи і звіти епархіальних та окружних з'їздів духовенства. Іноді ці звіти могли розміщуватися в неофіційній частині або навіть виходити окремим додатком із власною нумерацією. Неофіційна частина містила проповіді, повчання, статті з богослов'я, літургіки, церковної історії, педагогіки, місіонерства тощо. Друкувалися також повчальні оповідання, вірші, медичні та інші практичні відомості.

Одразу зазначимо, що офіційна та неофіційна частини виходили разом, але мали власну пагінацію. Згодом вони могли окремо зшиватися в томи за роками з наскрізною нумерацією сторінок. Тому, щоб уникнути плутанини, при оформленні посилання необхідно вказувати не лише рік, номер випуску і сторінку, але й зазначати, яка це частина, після назви журналу — «Официальный / Неофициальный отдел» або «Официальная / Неофициальная часть». Інколи неофіційна частина називалася «Прибавления», наприклад, «Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям». Цим деталям одразу необхідно приділяти

²⁰ Тронцкий А., прот. Епархиальные ведомости // Православная энциклопедия. М., 2008. Т. XVIII. С. 493.

увагу, оскільки вони впливають на можливість повторного віднаходження інформації та її перевірки.

Особливий інтерес епархіальні відомості становлять для дослідження духовенства та його генеалогії. В офіційній частині друкувалися списки священно- та церковнослужителів, повідомлення про хіротонії, призначення, переміщення, нагороди, вихід за штат, виплати з емеритальної каси та смерть. Їх вивчення дає можливість скласти послужний список духовної особи та сформувати уявлення про її життєвий шлях. Крім цього, в офіційній частині публікувалися розрядні списки випускників та учнів духовних семінарій та училищ, де вказувалися їхні успіхи в навчанні. Використання цієї інформації дозволить прослідкувати деякі епізоди становлення майбутнього священнослужителя або його дітей. У неофіційній частині безцінними джерелами персональної інформації є вітальні слова з приводу ювілеїв, некрологи, слова на похованні та спогади. На відміну від «сухих» повідомлень про службову кар'єру, вони дають характеристику живої особи, свідчать про ставлення до неї, а також окреслюють її соціальне походження, статус та коло родинних зв'язків.

Що стосується історії власне храму і громади, в офіційній частині містяться укази про відкриття нової парафії, призначення старост та затвердження парафіяльних попечительств. Цікавими є іменні списки жертводавців храму, де зазначалися пожертвовані речі або сума грошей. З одного боку, це дає можливість побачити соціальний склад парафії та її персональний вимір. В основній масі це були селяни та міщани, але інколи серед них траплялися і представники місцевого дворянства й інтелігенції, що важливо згодом підкреслити при написанні нарисів. З іншого боку, ці списки можуть свідчити про будівельні або ремонтні роботи на парафії, вказувати на матеріальний стан та елементи внутрішнього оздоблення храму, а також предмети богослужбового вжитку.

Важливими є відомості про богослужіння та маршрути поїздок архієреїв для огляду церков епархії. В офіційній частині робилися оголошення, а в неофіційній — публікувалися репортажі про візити, слова при зустрічі тощо. У разі поїздок архієреїв з оглядом по епархії згодом друкувалися їхні подорожні щоденники, які містили загальні спостереження, опис парафій, характеристику священнослужителів та їхньої діяльності²¹.

Серед інших матеріалів неофіційної частини цікавими є статті та документи історичного і краєзнавчого характеру. Це щоденники та звіти

²¹ Див.: Тихомиров А., прот. Журнал обозрения церквей Херсонской епархии Его Высокопреосвященством Леонтием, архиепископом Херсонским и Одесским, в апреле и мае 1875 года // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. 1875. № 16. С. 508–520; № 18. С. 556–566; № 19. С. 576–591.

про місіонерські поїздки та діяльність інших товариств, етнографічні замітки про місцеве населення, історичні статті про єпархіальні установи, духовні навчальні заклади, монастирі, парафії та їхні святині, життя місцевих святих та подвижників благочестя. Вивчаючи змістову складову цих матеріалів, а також інших публікацій, треба брати до уваги і їхніх авторів. Адже може виявитися, що це був один із кліриків храму, історія якого тепер досліджується.

Результати дослідження

Після завершення роботи з історичними джерелами дослідник залишається сам на сам із чималим масивом різнорідної інформації. Перше, що може спасти на думку краєзнавцю-початківцю, — викласти отримані відомості за роками. Але історичний нарис — це не просто літопис, а виклад подій з урахуванням причинно-наслідкових зв'язків та певної логіки парафіяльного життя. Для того щоби мати можливість прослідкувати самим і продемонструвати іншим розвиток парафії, пропонуємо компонувати отримані результати за такими орієнтовними блоками:

1) *храм* — історія будівництва, опис споруди, зміни в архітектурі й облаштуванні, майнове та матеріальне становище;

2) *парафія* — населені пункти, кількість мешканців (прихожан), старости, парафіяльне попечительство, їхні обов'язки та діяльність;

3) *духовенство* — штат церковного причту, його обов'язки, біографічні відомості про священно- та церковнослужителів;

4) *освітня та благодійницька діяльність* — відкриття школи, кількість учнів, пожертви на храм, збори на різні потреби.

Варто стежити за тим, щоби матеріал, поданий за цими логічними блоками, був витриманий у хронологічній послідовності. Не слід забувати порівнювати інформацію з різних джерел та вказувати на наявні розбіжності між ними.

Працюючи над створенням нариску з історії храму, важливо вписати його в суспільне життя краю. Слід показати, як загальнодержавні події позначилися на долі відносно невеликої спільноти. Наприклад, для Херсонської та Катеринославської єпархій такими подіями були колонізація півдня України з кінця XVIII ст., реформи Олександра II, промисловий бум, російсько-турецькі війни, визвольний рух балканських народів, Перша світова війна та революція. Для того щоби вписати історію храму в ширший контекст, потрібно використовувати загальні історичні роботи та суміжні дослідження інших краєзнавців. Особливо важливо вказати, як були пов'язані з церквою видатні діячі цієї місцевості. Тут у нагоді можуть стати відомості про старост, попечителів приходу та списки жертводавців.

Результати дослідження обов'язково мають бути оприлюднені. Це можна зробити через участь у наукових конференціях, після завершення

яких видаються збірки матеріалів, через публікацію в єпархіальних або місцевих ЗМІ, парафіяльних листівках, стінгазетах, вебсайтах, зокрема, через написання статті на Вікіпедії. Найкращим варіантом було б видання окремого нарису.

Одним із видів оприлюднення історичної інформації може стати встановлення меморіальної дошки в храмі або поклінного хреста на подвір'ї з іменами священників, причетників, старост та ін. Враховуючи, що могили цих осіб здебільшого втрачені або невідомі, це сприяло б збереженню історичної пам'яті серед населення. Крім того, досвід показує, що це підвищує інтерес до храму не лише віруючих, але і представників місцевої громади, які нерідко знаходять на дошках прізвища або власні, або своїх родичів.

Вивчення історії храму — це своєрідний внесок в історію Церкви у своєму краї, в історію населеного пункту та в біографістику визначних особистостей. Дослідження в цій царині може бути проведене в рамках написання кваліфікаційної роботи. При цьому використання цілого пласту неосвоених першоджерел гарантує оригінальність та наукову новизну. Дослідницький проєкт може стати й формою роботи з молоддю на парафії, яку можна проводити в поєднанні з виїздами на місця, дотримуючись за могилами священників та спільним дозвіллям. Це дозволить спрямувати енергію молодих людей у конструктивне русло й дасть їм відчуття суспільної значущості і схвалення своєї діяльності, що важливо для цієї вікової категорії. У краєзнавчій сфері для парафіяльного священника також відкривається додаткова можливість співпраці з освітніми та культурними установами.

Але цінність дослідження історії свого храму полягає не тільки в заповненні «білих плям» у знанні про минуле. Більш важливим є формування в сучасників нового погляду на Церкву як центр суспільного життя, який підкріплений не загальними фразами, а конкретними прикладами та іменами, пов'язаними з історією рідної землі.